

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.7(091)

Вашкевич В. М.

Ідея суспільного прогресу в історії філософії

Висвітлюються проблеми теорії історичного розвитку суспільства у концепціях видатних філософів та істориків минулого.

Ключові слова: суспільний прогрес, історія філософії, теорія, концепція.

(Продовження. Початок: Гілея (науковий вісник). Вип. 16)

Відтак розвиток науки є не нагромадженням несуперечливих фактів, концепцій і т.ін. Вважаючи, що розвиток науки є почерговою зміною двох циклів – періодів «нормальної науки» і періодів «наукових революцій», Кун пояснює, що у період «нормальної науки» всі вчені поділяють певний ґештальт, парадигму, а у період наукової революції відбувається ґештальт–переключення, зміна парадигми. Соціально–психологічний характер такої концепції визначається розумінням наукового співтовариства, члени якого поділяють певну парадигму. Прихильність до цієї парадигми зумовлюється не тим, що вчений виступає як творець нових ідей, а становищем його в даній соціальній організації науки, його індивідуальними психологічними якостями, симпатіями, естетичними мотивами і смаками. Саме ці і подібні до них фактори є, згідно з Куном, основою наукового співтовариства і пояснюють стійкість певної парадигми.

Тобто центральне поняття в даній концепції – поняття «парадигма»: сукупності найзагальніших ідей і методологічних настанов, які визнаються на певному етапі науковим співтовариством. Парадигма має дві властивості:

- вона прийнята науковим співтовариством як основа для подальшої праці;
- вона містить нерозв'язані питання, тобто відкриває простір для досліджень.

Парадигма не є чимось статичним, застиглим. На її основі проводяться дослідження, в результаті котрих парадигму переформовують, уточнюють. Послідовний перехід від однієї парадигми до іншої через революцію є

звичайною моделлю розвитку зрілої науки. Однак ця модель не характерна для періоду аж до кінця XVIII ст., до появи робіт Ньютона. До кінця XVIII ст. не було такого періоду, для якого була б характерна якась єдина точка зору на природу світу, а замість цього було безліч шкіл.

В період нормальної науки ми маємо справу з трьома типами діяльності:

- збиранням значимих фактів;
- порівнянням фактів і теоретичних передбачень;
- переформулюванням теорій. Тобто із тим, що моделювалося індуктивізмом, конвенціоналізмом і фальсифікаціонізмом.

Нормальна наука, як правило, не створює нічого нового ні в феноменологічному, ані в концептуальному відношенні. Вчений звичайно заздалегідь знає, які результати він має отримати. Однак він завжди має сумнів у тому, чи їх вдасться отримати. Той, кому це вдається зробити, доводить свої здібності і вміння.

Нормальна наука не спрямована на відкриття чогось принципово нового. Але це нове все-таки неминуче виникає. Наукове відкриття – не одиничний акт, а процес, котрий включає і виявлення нового, і усвідомлення того, що отриманий результат – це дійсно нове. На одному з етапів розвитку нормальної науки неминуче відбувається розбіжність спостережень з передбаченнями, виникає «аномалія». І коли таких аномалій нагромаджується достатня кількість, нормальний плин науки припиняється, настає криза, яка, звичайно, спричинює до створення нової теорії. На прикладах систем Птолемея і Коперніка, кисневої теорії горіння і теорії відносності Кун показує, яким чином попередня теорія перестає адекватно пояснювати нагромаджені факти, як підготовлюється нова теорія і відбувається зміна парадигми [5, 112–115].

Кун вважає, що в кризовий період розвитку теорії інколи вдається пояснити факт, що суперечить їй, в межах старої парадигми. Однак якщо цього не вдається зробити, виникає безліч тлумачень старої парадигми. Криза може закінчитись також тим, що завдання, що виникло, розв'яжуть на основі старої теорії. Інколи «підступне» завдання просто відкладають на майбутнє. Нарешті, в крайньому випадку, замінюють стару парадигму. За кризових періодів змінюється тематика досліджень, різко зростає інтерес до аномальних фактів, розхитується стереотип наукових поглядів до тих пір, поки криза не розв'яжеться науковою революцією. Думку, що нова парадигма включає стару як окремий випадок, Кун вважає помилковою. Як на приклад він вказує на те, що маса в формулах Ньютона і Ейнштейна означає різні поняття. Суть справи – не в можливості звести одну парадигму до іншої, а в зміні поглядів на простір і час: ідеї Ейнштейна не лише не включають в себе уявлення Ньютона, але й заперечують їх. Тим самим, наукова революція це зміна саме філософських переконань науковців.

Кун підкреслює, що вирішальний критерій вибору парадигми – кількість і важливість проблем, які можна розв'язати на її основі. Але цей критерій лежить вже поза наукою. Наука революціонізує світ, що лежить за її межами.

Зі зміною парадигми змінюється і весь світ вченого. Абсолютна об'єктивна мова наукового спостереження, про яку мріяв Декарт, неможлива. Сприйняття вченого завжди буде зазнавати впливу парадигми, загальних метафізичних настанов окремого кола науковців.

Як зазначив український дослідник В.Л.Чуйко існуюча педагогічна традиція і характер змісту підручників приховують факт наукових революцій [6,16–22.]. Якщо дивитись на підручники як на історичний здобуток, то можна дійти висновку, що рух науки – це лише поступове наближення до нинішнього її стану. Великим вченим минулого приписуються думки, яких вони не мали, їх висловлювання тлумачаться з позицій сучасності на підставі новітньої реконструкції історично наявних надбань науки.

Процес затвердження нової парадигми має складну структуру. Критерієм надання переваги виступають фальсифікації, нові можливості розв'язання наукових завдань, простота, ясність, науковий престиж автора. Але в більшості випадків докази на користь нової і старої парадигми зрівноважуються. Однак, оскільки вибір парадигми відбувається в період кризи, себто тоді, коли вчені розчаровані старою парадигмою, вони приймають нову парадигму на підставі нераціональних мотивів. Учений – член наукового співтовариства – є, звичайно, добре підготовленим і до наукової роботи, і до кризи науки. Не підготовлений він лише до виходу з кризи. Тому нову парадигму, як правило, висуває або дуже молода людина, або вчений, який нещодавно прийшов до цієї наукової царини.

У період нормальної науки діяльність науковця визначено історично сформованою парадигмою, така наука спрямована на дослідження визначеної базовою теорією сферу явищ. Обмеження такого роду створює умови для поглиблення досліджень, задає критерії професіоналізму, бо в його межах немає потреби апелювати до вихідних принципів і виправдовувати використання певних понять. Усе це створює певну мовну традицію нормальної науки, в якій наявні свої конвенції щодо сенсу і змісту термінів, понять тощо. Отже, конвенціональне визначення термінів, понять, мови має своє історичне обмеження, котре слід завжди враховувати. Поглиблення та поширення наукового усвідомлення буття, визначене парадигмою під час періоду нормальної науки, призводить до появи побічних результатів, що сприймається як отримання критеріїв для вилучення ненаукових проблем.

Парадигма спрямовує дослідження не тільки закладеною у ній моделлю визнаних науковим співтовариством способів пізнавальної діяльності, вона певною мовною структурою може спрямовувати і шляхом абстрагування відповідних правил із визнаних способів дії. Вчені погоджуються у своїй ідентифікації парадигми, попередньо не узгоджуючи її повну інтерпретацію. Тому за періоду нормальної науки парадигма діє, функціонуючи у підсвідомій формі. Перший симптом кризи нормальної науки – набуття парадигмою форми обмежуючих правил. Нормативна форма парадигми є свідченням її найвищої досконалості, і водночас початком її занепаду. Коли парадигма набуває зрілого самовизначення, що здійснюється через її усвідомлення у формі системи норм науковості, наука починає вступати на шлях свого революційного розвитку, починається руйнування цієї системи, оскільки вона набула форми догмату (святого писання).

Вчені ніколи не сприймають невідповідність ряду фактів теорії, якою вони керуються, як контрприкладу, бо нове виникає внаслідок взаємодій, котрі якісно невідповідні парадигмальному самоусвідомленню, парадигмальному поглядові на дійсність. Тому вважається, що для обриву фактів, неосяжних для відповідної парадигми, потрібен інший теоретич-

ний рівень досліджень зі своїми новими способами наукової діяльності. Такі факти Кун називає «аномаліями». Кун засвідчує, що аномалії можуть виникнути і бути усвідомленими тільки на фоні парадигми; у цьому полягає її головна епістемологічна функція. Чим більше розвинута парадигма, тим відчутніший для наукового товариства вплив аномалій. Однак аномальність все рівно залишається за межами парадигми і не визнається фактом.

Поступово настає період професійної невдоволеності неспроможністю наукового товариства вирішувати історично усвідомлені проблеми, виникненням мороки з постійного дискутування ряду питань. Це настає період кризи науки. Відкриття нового як наукове досягнення відбувається у формі осмислення аномалій, через визнання їх фактом. Як правило, проблеми, по відношенню до котрих фіксується поняття кризи, бувають такого типу, які вже були предметом усвідомлення, а практика нормальної науки визнала їх вирішеними (наприклад, що ми розуміємо під терміном «простір»). Такі проблеми вирішуються тепер з урахуванням аномалій, які сприймаються як контрфакти по відношенню до попереднього теоретичного рішення. Таким чином, відкриття, поява нової теорії, заміна парадигми стає реальністю через перегляд основоположень, якими користувалися попередні покоління вчених. Тим самим, ці основоположення стають предметом окремого аналізу: експлікуються, рефлексуються, співставляються.

Остаточним моментом історичного становлення нової парадигми є співставлення двох парадигм між собою і дійсністю. Таке співставлення можливе лише за умови наявності нової парадигми, яка має здатність вирішувати головоломки, віднесені попередньою парадигмою до аномалій. Результатом співставлення, як правило, буде організація нового наукового співтовариства, об'єднаного новою парадигмою. Тому парадигми співставляються не як варіанти лінгвістичних вправ, а як різні світоглядні системи.

Стівен Тулмін у середині 60-х років запропонував іншу історичну модель, центральна ідея якої полягає в історичному формуванні та функціонуванні «стандартів раціональності та розуміння». Основною проблемою, яка знаходиться у центрі уваги Тулміна, є проблема пояснення концептуальних змін в уявленнях людини про дійсність. Ця проблема виражена у питанні – «яким чином, за яких обставин і завдяки якому процесові фундаментальні поняття змінюють одне одного?» [7,12].

Вже в ранній праці під традиційною неопозитивістською назвою «Філософія науки» (1953) Тулмін піддав критиці абсолютизацію логічних (дедуктивістських та індуктивістських) методів аналізу мови науки, а також неопозитивістські уявлення про аналіз та синтез, зробив деякі критичні зауваження на адресу традиційних позитивістських концепцій науки як «майже не дотичних до практичної роботи у області фізики» [8,122].

Тулмін дуже швидко завоював визнання як дослідник, котрий відкидає формально-логічні схеми, системи та моделі; його почали іменувати «представником антипозитивістської течії англо-американської філософії» [9,71], що висунув найрадикальніші заперечення проти неопозитивістської програми з позиції «історика науки».

У своїх філософських пошуках Ст. Тулмін еволюціонує від неопозитивізму, англійської школи «філософів буденної мови», та

махізму до гносеологічного еволюціонізму Чикагських філософів. Він відмовляється від вульгарногносеологічного положення Е. Маха про «інтелектуальну еволюцію» як безперервну аккумуляцію знання, а також не приймає вирішення проблеми концептуальних змін Г. Фреге, Р. Дж. Коллінгвудом та Т. Куном. На думку Тулміна, помилка Фреге та Коллінгвуда полягає в тому, що «вони обоє приєднались до філософського культу систематичності, тобто до переконання, що поняття повинні утворювати «логічні системи» [4,180], а, отже – прирівняли «раціональне» до «логічного». Такий підхід спричинює те, що «раціональність» наукового відкриття (тобто конкретних раціональних дій, котрі можуть знаходитись за межами логіки і мови, за допомогою яких вчені домовляються про рунтовно підготовлені концептуальні зміни) може випадати з поля аналізу та оцінки, якщо використовувати лише «логічні» чи лінгвістично самовизначені терміни.

Недолік історичної моделі Т. Куна, на думку Тулміна, полягає у перебільшенні значення змін, що відбуваються при заміні теорій, оскільки немає абсолютних розривів. «Називаючи зміну «революційною», ми не відкидаємо свого зобов'язання пояснити «обставини та процеси», що мають місце під час цієї зміни» [4,182]. Замість «революційного» пояснення інтелектуальних змін Тулмін пропонує еволюційну модель історії, яка пояснює як поступово трансформуються «концептуальні популяції». Еволюційне пояснення досягається ним завдяки використанню ідеї Дарвіна про мінливість та природний відбір видів у якості ілюстрації «популяційної теорії».

Як продемонстрував І. Лакатос [10,87–98], реальна дослідницька практика не задовільняється простим принципом заперечення: від теорії, що оточена багатьма аномаліями і навіть прямо сфальсифікована, вчені відмовляються лише тоді, коли побудована альтернативна та більш прогресивна нова теорія. З цього факту, зокрема, випливає, що критерій демаркації науки і не–науки на основі принципу фальсифікації є, що найменше неконструктивним. Взагалі, критика концепції зростання наукового знання сформульована критичним раціоналізмом виявила невідповідність з фактами історії фундаментальної науки, що, на думку Лакатоса, пов'язано із особливою сферою практичного поширення цієї методології – прикладні науки. При всій відмінності позицій Фейєрабенда і, наприклад, Куна, Лакатоса та інших, можна, однак, виділити деяке спільне, властиве їм всім розуміння моделі історичного тлумачення знання. Принципи такої історико–методологічної моделі такі:

1. Теоретичне розуміння є можливим лише за умови історичного погляду на динамічну структуру знання.

2. Знання є цілісним за своєю природою; його не можна розбити на незалежні один від одного рівень спостереження та рівень теорії; будь–яке твердження спостереження зумовлене відповідною теорією – є «теоретично навантаженим».

3. Історична динаміка зміни знання – не складає послідовний кумулятивний процес; теорії є незалежними одна від одної, неспівставленими, неспіврозмірними (ця теза історизму відкидається тільки Лакатосом).

4. Мета зміни знання – не досягнення об'єктивної істини, а, наприклад, отримання кращого розуміння певних феноменів, вирішення більшої кількості проблем, побудова простіших та компактніших теорій тощо.

Тим самим обґрунтовується, що історико–методологічна модель не просто проголошує історизм своїм гаслом, а постає реальною основою формування, існування, розвитку науки. Враховуючи, що найпершою умовою людської життєдіяльності є існування природи, у взаємодії з якою людство забезпечує своє життя, зміст історичної пам'яті має визначатися природничонауковим знанням. Знання про досвід зміни форм суспільної організації без наукових уявлень про предметну реальність, з якою взаємодіє суспільство певним чином організоване, не мають історичного смислу. Вони мають зміст, можуть бути ідеологічно чітко окресленими, але не співвідносячись з конкретною предметною реальністю будуть поставати неупорядкованою множиною методів, які не мають смислу оскільки невідомо для чого вони потрібні.

Література

1. *Кисельов М.М., Каник Ф.М.* Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 250 с.
2. *Колінгвуд Р.Ж.* Ідея історії. – К., 1996. – 300 с.
3. *Тулмин Ст.* Концептуальні революції в науці // Структура і розвиток науки. – М., 1978. – 67с.
4. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 345 с.
5. *Кун Т.* Структура научных революций. – М., 1975. – 290 с.
6. *Чуйко В.Л.* Методологія історичної школи філософії науки// Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – К., 2001. – Вип. № 36.
7. *Тулмин Ст.* Человеческое понимание. – М., 1984. – 180с.
8. *Toulmin S.* The philosophy of science. – London, 1953.
9. *Рижко В.А.* Концепція як форма наукового знання. – К., 1995. – 190с.
10. *Lakatos J.* History of science and its rational reconstructions // Scientific revolution. – Cambridge, 1970.

Вашкевич В.Н. Идея общественного прогресса в истории философии

Освещаются проблемы теории исторического развития общества в концепциях выдающихся философов и историков прошлого.

Ключевые слова: общественный прогресс, история философии, теория, концепция.

Vashkevich V.M. The idea of a public progress in the history of philosophy

Illumination of the problems of theory of historical development of a society in concepts of outstanding philosophers and historians of the past.

Key words: a public progress, the history of philosophy, a theory, a concept.